

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱՄԿԱԿԱՆ ԵՐԳՔ ՍՍՅԵԱԹ-ՆՈՎԱ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻՆ.

(Շարայարութիւն¹.)

Պարոն Ախվերդեան իր հանճարեղ ու գեղեցիկ յառաջաբանութեանը մէջ Սայեաթ-Նովային խրատական խաղը յիշեցնէ ետեւ կրսէ.

« Իրաւ, այս ազգային երգիչը հասկըցեր է եղեր իր կոչումը, եւ խելքը կը հասնի եղեր իր պաշտօնին որ ինքնիւրեն խալխի հօքար (ժողովրդեան ծառայ) ըսելով՝ ինքզինքը կը յորդորէ համով զուլ առնել ժողովրդին. եւ անոր անունը ծուռն փէտ (ծուռ փայտ) դրած՝ զիտէ որ անիկայ զրստելն (շտկելը) բանաստեղծին սրբազան պարտքն է. անոր համար ալ գեղեցիկ կերպով զուրգար (տիւրկեր, հիւսն) կանուանէ զինքը: Այս ազգին բարոյական զուրգարը այն ալ հասկըցեր է եղեր քէ բանաստեղծը իր սիրտը լաւ պիտի պահպանէ քար խփելուց ու կտորելուց՝ (քարկոծուելէն ու կտորուելէն). պիտի չվիրաւորուի ժողովրդեան ապերախտութենէն ու բրտութենէն, ու ամէն լէզի պարգեւողին պատասխան պիտի տայ շաքարով. վասն զի լաւ հասկըցեր է եղեր քէ ազգը իր կրթութիւնն ու խրատը երկնքէն պիտի ընդունի.

Թէգուգ դարատանըն պահ տաս, ծեծով չի խըրատվի խիմըն²,

Ինչու անձնէն չը դուս եմայ անախտելի են չար դիմըն³:

« Բայց ինքը վրան առեր է միայն քարոզչի պաշտօնն ու կը սովորեցընէ սիրել ու ընել բարի գործն, որ ամէն իմաստութենէն ու գիտութենէն վեր կը դնէ ու կը սէ.

Թէգուգ իմանաս, զի զենաս աստղերու համարաքըն սիրուն⁴,

Անբարի գործը կորած է. կարբա չարանց վարքըն սիրուն⁵:

« Եւ իր անարատ հոգին քեպէտ եւ զգայ ալ այն կենաց պայծառութիւնը, բայց միշտ նեղութեամբ տարակուսանաց մէջ կը մնայ.

CHANSONS DE SAYAT-NOVA,

POÈTE NATIONAL ARMÉNIEN.

(Suite¹.)

M. Akhverdoff, après avoir parlé de la chanson morale de Sayat-Nova, continue sa Préface de la manière suivante :

« Ce chansonnier national paraît, en effet, avoir bien compris sa vocation et l'importance de son devoir, lorsqu'il se dit serviteur du peuple et s'encourage à le servir avec zèle; il l'appelle *bois courbé*, il sait que c'est un devoir sacré pour le poète de le redresser. Aussi se nomme-t-il *dourgar* (menuisier); le menuisier moral de la nation comprenait aussi que le poète, tout en garantissant son cœur contre un choc trop violent, ne doit pas se blesser de l'ingratitude et de la grossièreté du peuple; qu'il doit, au contraire, répondre à celui qui l'abreuve de fiel en lui offrant du sucre, et sait bien que la nation ne reçoit son instruction que du ciel.

Si vous enfermez dans l'école l'étourdi, on ne l'instruira pas avec le fouet.

Jusqu'à ce que le mauvais esprit invincible soit sorti de son corps.

« Cependant le poète se charge du ministère du prédicateur, et il apprend à aimer et à exécuter les bonnes œuvres, qu'il met au-dessus de la sagesse et de la science; il dit :

Si vous compreniez, si vous saviez le nombre des astres, mon ami!

Une œuvre qui n'est pas bonne est perdue: lisez la Vie des Saints Pères, mon ami!

« Quoique son esprit innocent sente l'excellence de l'autre vie, cependant il se trouve dans un état de doute et d'angoisses :

¹ Տես Թիւ Բ, էջ 58 :

² Թէպէտ դարատան մէջ զոցես, ծեծով չըխըրատուիր խեւը.

³ Մինչեւ մարմնէն դուրս որ չելլէ անյաղբելի այն չար դեմը :

¹ Voir le numéro de février, page 39.

⁴ Թէպէտ հասկընաս ու գիտնաս աստղերուն համարաքըն, սիրուն [ունն],

⁵ Անբարի գործը կորած է. կարգա չարանց վարքը, սիրուն :

Վուր տիղ հասնիք, վուր տիղըն սուք, վուր տիղ սոյրաք խաղ
[է ըլում.
Վուր տիղ ժամ, վուր տիղ պատարաք, վուր տիղ սիրով տաղ
[է ըլում.
Թէ վուր հօքուդ կամքն իս անում՝ մարմինդ բեղամաղ է ըլում.

Վուր մէ դարդին կուղիմանաս՝ դուն ջրբատար Սայեար-Նովա: ¹

« Սյս պատճառաւ անա հոգւոյն ու մարմնոյն խնդիրը դադար չէ տուած իրեն ու շատ ժամանակ տազնապի մէջ մնացեր է. վերջապէս Սայեար-Նովայի խանդակար սիրտը այս երազի նման կեանքիս վայելմունքէն ձանձրացած՝ ըսեր է քե

կու հանքնիմ մագեղէն, կու հանքնիմ շալըն,
Կերբամ ու ման գու քամ վանքերըն մէ մէկ, ²

« Եւ միայնակեցութեան ետեւէ եղեր է. այնչափ այսաստիկ է եղեր այս բանիս փափաքն որ իրզակընէրը Թիֆլիզ բողած՝ գնացեր քաշուեր է Հաղբատու սուրբ Նշանի վանքը, ու հոն կրօնաւորութիւնով արեղայ ձեռնադրուեր է:

« Սայեար-Նովային կրօնաւոր եղած տարին որն ըլլայր չգիտցուիր: Չեմ կարծեր քե կնոջը մահուրէնէն առաջ մտած ըլլայ վանք. բայց շատ հաւանական է որ կնոջը մեռնելէն ալ քանի մը տարի առաջ խաղ ըսելէն դադրած ըլլայ, որովհետեւ դավարին մէջ 1759ին ետքը խաղ չգտանք:

« Աշուղութիւնը մեղք համարելով կրսէ .

Բաս դէկար, դունիա վաղիա իմիշ,
Յնու իջուն սոյրաք սաղղան դօրխարամ: ³

« Սայեար-Նովային երկիւղած ու կրօնասեր բնաւորութիւնը յայտնի է նաեւ բուրքերէն ըսած խաղերուն մէջ .

Սայեար-Նովա դին ըսիա ինքաք երմաս՝ երմանի դուր: ⁴

« Սրտին մէջ ալ կրօնաւոր ըլլալու փափաքն ունենալով, կարելի է որ Սայեար-Նովան դեռ իր կնոջը մահը չտեսած՝ աշուղութենէն ետ կեցեր է: Այս կարծիքս կրնաստատուի նաեւ դավթարին մէջ գտնուած յիշատակարանէն որ 1763ին գրեր է Պենտելենց Յովանէն՝ երգիչին բարեկամը: Ասոր աղաչանքի

Ici des noces, là des pleurs; ici des plaisirs et des jeux;

Là des offices, ici des messes; ici des chants d'amour.

Si vous satisfaites les désirs de votre esprit, votre corps se dégoûtera.

Comment supporterez-vous tant de chagrins? ô Sayat-Nova, emporté par le torrent!

« Ce dissentiment entre l'esprit et le corps lui enlève tout repos, et après avoir été longtemps tourmenté, le cœur sensible de Sayat-Nova se lasse enfin des jouissances de cette vie, semblable à un songe. Il dit:

Je m'habille de crin, je me revêts d'un cilice;
Je vais faire le tour de tous les couvents.

« Tel était en Sayat-Nova le désir de la vie ascétique, qu'il laissa ses enfants à Tiflis, et se retira au couvent de la Sainte-Croix de Haghpad, où il prit l'habit religieux.

« Personne ne connaît l'année où Sayat-Nova prit les ordres sacrés; il n'est pas probable qu'il y soit entré avant la mort de sa femme; il est même probable que, quelques années avant ce dernier événement, il ait renoncé à la poésie, car nous ne trouvons dans son *daftar* aucune chanson postérieure à 1759.

« Il regardait comme profane le métier de chansonnier.

On assure que ce monde est un songe;
C'est pourquoi je crains le chant et l'instrument de musique.

« Les habitudes pieuses de Sayat-Nova percent aussi dans ses poésies turques:

Sayat-Nova ne renie pas la foi chrétienne; il est Arménien.

« Pénétré de l'amour de la vie religieuse, il dut probablement, dès avant la mort de sa femme, renoncer tout à fait à composer des chansons. Un *Mémorial* écrit en 1763 par Pentelentz Iované, ami de Sayat-Nova, et qui se trouve dans le *daftar* de ce dernier, confirme ma supposition; car cet ami le prie de ne

¹ Տեղ մը հարսնիք եւ տեղ մը սուգ, տեղ մը զբօսանք ու խաղ [կըլլայ.

Տեղ մը ժամ տեղ մը պատարագ, տեղ մըն ալ սիրով տաղ կըլ [լայ.

Թէ որ հոգւոյդ կամքը ընես՝ մարմինդ անհանգիստ կըլլայ.
Ո՞ր մէկ տէքսին կըղիմանաս դուն ջրբատար Սայեար-Նովա:

² Կընազնիմ մագեղէն, կընազնիմ շալը:
Կերբամ ժուռ կուգամ վանքերը մէյմէկ:

³ Կընաստատեն քե աշխարհս երազ է,
Ուստի խաղէն ըզբօսանքէն կըվախեն:

⁴ Սայեար-Նովա Գրիստոսի հաւատքը չուրանար, հայ է:

ոճեն կերելուայ որ աշուղը խաղ ըսելէն հրաժարեր է: Այն յիշատակարանը Սայեաթ-Նովայի կնոջը մահուընէն երեք տարի առաջ գրուած է. իսկ կինը քաղուած է Խօջենց վանքին գերեզմանատանը մէջ, եւ գերեզմանաքարին վրայ այսպէս գրուած է վրացերէն.

« Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ 456, ԱՅՍ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՍ ՄԷՋ ԿԱՄ

« ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԿՈՂԱԿԻՅ ՄԱՐՄԱՐՍ.

« ԻՆՁ ՈՂՈՐՄԻ ՀՍԷՔ: »

« Այս տապանագրի բուսականը ըստ սովորութեան Թիֆլիզու պէտք է իմանալ՝ չէր քար դրուելուն, հապա մահուանը տարին, որ է 1768: Ձենք կրնար Սայեաթ-Նովայի կրօնաւորուիլը այն ժամանակէն առաջ հաշուել. քէ որ մէկ երկու տարի ալ ետքը դենք, ու 1770 տարին առնունք, ըսել կրնայ քէ մեր երգիչը կրօնաւորած ատենը 58 տարեկան է եղեր:

« Սայեաթ-Նովայի վանական կենացը վրայ ամենեւին տեղեկութիւն մը չունիմ: Հաղբատին մէջ մէկ ծեր մըն ալ չկայ որ գոնեմէկ աւանդութիւն մը լսած ըլլայ այս անշան կրօնաւորին վրայ: Յայտնի չէ քէ ասոր աշխոյժ երեսակայութիւնը արդեօք իր նոր վիճակին յարմար պտուղ մը տըւեր է քէ ոչ: Թէ որ բան մըն ալ ունի շինած, որուն հոգը պիտի ըլլար անիկայ պահելը. անոր անպաճոյճ տաղերուն 7 չունեցող խօսքերէն համ չէին առներ մեր քերականութիւն սովորած գիտնական վարդապետները: Այսչափը միայն գիտեմ որ Թիֆլիզու խաղ սիրող երիտասարդները վանքին մէջ ալ դադար չեն տուած իրենց երգչին, ու կարծելով քէ խստակրօն վարդապետի վեղարին տակն ալ իրենց գուարձախօս աշուղին վառվռուն գլուխը պահուրտած է, ձայն մը հաներ են որ իբր քէ Սայեաթ-Նովային ականջը կը հասնի որ մը քէ մէկ երեսելի օտարական աշուղ մը եկեր է Թիֆլիզ: Կըվախնայ որ չըլլայ քէ իր քաղաքը յաղթուի անկեց. ուստի ձմեռուան սաստիկ ցրտին ջնայելով՝ շուտ մը Հաղբատէն կուգայ Թիֆլիզ, Մեծ Բերդի եկեղեցին կիջնայ, ու առանց մէկու մը բան ըսելու՝ ծածուկ դուրս կը փախչի առաջնորդարանէն: Հաղբատու առաջնորդ Դաւիթ եպիսկոպոսը լսած ըլլալով անոր գալը, երբոր նոր եկած վարդապետը չըտեսներ, կըսէ որ կանչեն. կիմանայ որ առաջնորդարանին մէջն ալ չէ, ուստի շատ նեղանալով կըհրամայէ սպասաւորներուն որ գտնան: Աստիք ալ փնտռելու ատեն կըտեսնենոր Սայեաթ-Նովան աշ-

pas dire adieu à la poésie. Or, ce Memorial est antérieur de trois ans à la mort de la femme de Sayat-Nova, laquelle est enterrée dans le cimetière du monastère de Khodjents. L'építaphe, conçue en géorgien, porte ce qui suit:

EN L'ANNÉE 456, REPOSE DANS CE TOMBEAU,
MOI, MARMAR, ÉPOUSE DE SAYAT-NOVA.
SOUVENEZ VOUS DE MOI!

« La date de cette építaphe est donc celle de la personne dont elle rappelle le souvenir, suivant l'usage de Tiflis, c'est-à-dire l'an 1768, et non où la pierre tumulaire fut posée. Nous ne pouvons placer antérieurement l'entrée de Sayat-Nova en religion: si nous admettons qu'il se soit fait moine une ou deux années plus tard, c'est-à-dire en 1770, notre chansonnier se trouvait avoir alors cinquante-huit ans.

« Nous manquons de renseignements sur la vie monastique de Sayat-Nova. Il n'existe aucun vieillard à Haghpad qui ait conservé la moindre tradition sur ce religieux ignoré. Nous ne savons si son ardente imagination a donné le jour à quelque production en rapport avec sa nouvelle profession: et, s'il avait fait quelque composition, qui aurait eu le soin de la conserver? Nos savants *vartabeds* (docteurs), profonds grammairiens, ne trouvaient aucun goût à ces poésies simples et dépourvues du *q* (շ, signe de l'accusatif dans la langue arménienne littéraire). Nous savons seulement que les jeunes gens de Tiflis, qui aimaient ces chansons, ne laissèrent pas en repos, même au fond de sa retraite, leur chansonnier favori: pensant toujours que le capuchon du moine austère enveloppait la tête ardente de leur joyeux improvisateur, ils ont mis en circulation l'anecdote suivante: Un jour, disent-ils, Sayat-Nova entend dire qu'un célèbre improvisateur étranger vient d'arriver à Tiflis: il craint que sa ville natale n'ait le dessous dans ce genre de combat. Malgré les rigueurs de l'hiver, il accourt à Tiflis, se rend à l'église de Medz-pert (grand-château), et, sans rien dire à qui que ce soit, s'enfuit de l'évêché. L'évêque David, supérieur de Haghpad, qui était prévenu de l'arrivée de son moine, ne le voyant pas se présenter, le fait appeler; et comme on lui disait qu'il n'était pas à l'évêché, l'ordre est donné aux serviteurs de le chercher. Ceux-ci trouvent enfin Sayat-Nova habillé en laïque, entouré de ses anciens camarades et amis, assis sous un pont sur le Kour, qui était alors

խարհականի՝ հագուստներ հագած՝ իր հին ընկերներուն ու բարեկամներուն մէջ՝ կամրջի մը տակ սառած Կուր գետին վրայ նստած, քամանչէն ձեռքը՝ նոր եկած աշուղին հետ վեճը (պեսը) բացեր է։ Այն ինչ յաղթելու վրայ է եղեր, վրայ հասեր են եպիսկոպոսին սպասաւորները։ Բայց այս պատմութիւնը եւ զուարճաւոր Թիֆլիզեցոց ասոր նման երեւակայութիւններն ամենեւին հաւատարմութեան չեն, վասն զի մեր մեղօք հնացեալ կրօնաւորը իր կեանքը կանցըներ՝ հին մեղքերը քաւելու աղօթքով ու պաք պահելով։

« Միայն թէ Թիֆլիզու մէջ շատ մարդ գիտէ որ Սայեաթ-Նովան երբոր լսեր է Աղա Մուհամմէտ Խանին զօրացը Վրաստանի սահմանին մօտենալը, միտքը բերեր է իր զակրները (երկու մանչ ունի եղեր՝ Մելքիսեղ եւ Յովհան, երկուք ալ աղջիկ՝ Սարա ու Մարիամ), եկեր է Թիֆլիզ, եւ յուրակեր է զանոնք Մոզտոք՝ ուր գնացեր հաստատուիլ իրենց բնակութիւնը։ Սայեաթ-Նովան իր զակրները ճամբելուն պէս՝ Թիֆլիզ մտեր են Պարսիկները. եւ որովհետեւ Հաղբատայ առաջնորդարանը գրեթէ բերդին տակն էր՝ մտեր են թշնամիք եկեղեցոյն գալիքն ու սկսեր են կոտորել ու կողոպտել։ Սայեաթ-Նովան աղօթքի կեցած է եղեր՝ երբոր հասեր են վրան. ստիպեր են զինքն որ դուրս ելլէ ու հաւատքը ուրանայ, բայց կրօնաւորը Պարսից բրերուն տակն աւանդեր է հոգին ըսելով.

Զբխմանամ քիսաղան, դօնմանամ իսաղան¹։

« Եւ այսպէս խալիսի հօրաբը նահատակուեր է իբրեւ ծառայ Աստուծոյ սեպտեմբերի մէջ 1795ին²։

« Քանի մը օրէն, Պարսից Թիֆլիզէն ետ. քաշուելէն ետեւ վերուցին անոր մարմինն ու քաղեցին Մեծ Բերդի եկեղեցոյն հիւսիսային փոքր դրան առջեւ. եւ թէպէտ Սայեաթ-Նովային գերեզմանին վրայ քար չէ ձգուած, բայց անոր քաղմանը գտնուողներն այսպէս կը պատմեն։

« Սայեաթ-Նովան գրաբառ չհասկընար ու քերականութիւն չէ սովորած եղեր, թէպէտ եւ կը գործածէ երբեմն գրաբառի դարձուածք ու բառեր, ափ, անձն, ձեռ, Լիկ, Երկնային, զաշտի ծաղիկ, հով-

gelé. Il tenait la kamantcha et improvisait devant le chansonnier étranger. Il était sur le point de remporter la victoire, lorsque les serviteurs de l'évêque le surprirent ainsi. Mais cette histoire et autres contes pareils des joyeux habitants de Tiflis ne méritent aucune confiance; car il est certain que notre religieux, vieilli dans le péché, ne s'occupait qu'à expier sa vie passée par la prière et le jeûne.

« Cependant il existe nombre de personnes à Tiflis qui savent comment, lorsque Sayat-Nova apprit que l'armée d'Agha-Mohammed-Khan s'approchait des frontières de la Géorgie, se rappela ses deux enfants (il avait deux garçons, Melkisset et Ohan, et deux filles, Sara et Marie), vint à Tiflis et les envoya à Mozdok, où ils allèrent se fixer. Sayat-Nova venait de les faire partir lorsque les Persans entrèrent dans Tiflis; et comme l'évêché était dans le voisinage du château, les ennemis se jetèrent dans la cour de l'église et se mirent à massacrer et à piller. Sayat-Nova était en prières lorsqu'ils survinrent; ils l'invitèrent à sortir de l'église et à renier sa foi: mais Sayat-Nova préféra tomber sous les sabres des Persans, en disant:

Je ne quitterai point l'Eglise; je ne renierai jamais Jésus.

« C'est ainsi que le serviteur du peuple mourut martyr et en véritable serviteur de Dieu en septembre 1795¹.

« Quelques jours après, lorsque les Persans se retirèrent de Tiflis, on enleva le corps de Sayat-Nova, et on l'enterra devant la petite porte septentrionale de l'église Medz-Pert; c'est ce que l'on sait positivement par le récit de ceux qui ont assisté à ses funérailles; car il n'y a aucune pierre sépulcrale qui recouvre le tombeau du poète.

« Sayat-Nova ne comprenait pas l'arménien ancien et n'en avait point étudié la grammaire, quoiqu'il fasse usage d'un assez grand nombre de locutions et de phrases empruntées à cette langue; il cite même quelque-

¹ Եկեղեցոյն դուրս չեմ ելլար, եւ Յիսուսէն չեմ դառնար։

² Կերեւեալ թէ Շամչի Մէլքօն այս պատահմունքը միտքը բերելով րսած է այն խաղին մէջ որ 1795ին Թիֆլիզու աւրուստան վրայ հաներ է։

Վարդապետնի կօտորեցին, լեշիւր էր անած էր տերտերի։

¹ Chamtschi-Melko paraît faire allusion à cet événement, lorsqu'il dit, dans sa chanson sur la prise de Tiflis, en 1795:

Ils massacrèrent des religieux, ils traînèrent les cadavres des prêtres.

տացշուշան (երգ երգոց, Բ, 1) եւ այլն. երբեմն ալ Հարանց վարք, Յայտաւորք, Աւտարան գրքերուն անունները կուտայ: Ասով կիմանանք որ ինքը ժամասեր մարդ է, ու լաւ ուշ կըդնէ եղեր եկեղեցւոյ մէջ կարդացուած բաներուն:

« Բայց Սայեաք-Նովայի *զրէլ կարգալ* գիտնալը յայտնի կըտեսնենք անոր մեզի հասած դավթարէն, որ երգչին մեծ որդին Մելքիսեղը Թիֆլիզէն Մոզտոք գնացած ատեն հոն տարեր է, եւ անոր հետ ժառանգեր է իր հօրը քամանչէն ու շնորհքը. Մելքիսեղի որդին՝ Թիֆլիզու Զգրաշէն (ձկրաշէն) եկեղեցւոյն աւագերէց Տէր Մովսէսը, իր կրթութիւնը Թիֆլիզու մէջ լմնցընելէն ետեւ, Մոզտոք գտնուած ատենը՝ իր քեռորդուն քով տեսեր է այս դավթարն ու վերուցեր բերեր է Թիֆլիզ: Իմ յարգոյ բարեկամս գիտնական բժիշկ Պոնդոյեանց Յովհաննէսը, որ գիտէր քեզ հոգալի դժուարութիւններով ձեռք կըբերեմ մեր աշուխներու խաղերը, այս դավթարը բազմերախտ Տէր Մովսէսին քով տեսածին պէս՝ աղաջանքով պաղատանքով առեր է ձեռքէն, ու մէկ սիրուն մայիսի առաւօտ մը ուրախ գուարք մտաւ սենեակս ու իր զիւտը պարգեւեց ինծի:

« Դավթարը 73 քառաձայ բերք է. սկիզբէն՝ մէջտեղէն ու վերջէն շատ մը բերքեր կըպակսին: Առաջին խաղերը տաճկերէն են՝ Հայոց բոլորգրով գրուած. բայց առ հասարակ խաղերուն մեծ մասը գրուած են վրացերէն բաւական վարժ նօտր գրով: Ամեն մէկ խաղին տակը կամ լուսանցքը վրաց լեզուովն ու գրովը գրուած է քեզ այս խաղը Յարութիւնին կամ Սայեաք-Նովային շինածն է, հետեւ ալ խաղին երաժշտական եղանակը դրուած:

« Թուրքերէն խաղերէն ետքը կուգան հայերէնները:

« Սայեաք-Նովայի ազգատոհմին աւանդութեանն ու անոր բոռներուն խօսքին չնայինք ալ նէ, ամէն մէկ խաղին տակ գրուած ծանօթութիւնները, եւ խաղին տակը իր վրայ տուած տեղեկութիւնն ու Պենտէլենց Նովանէին յիշատակարանը կընստատեն որ այս տետրակը յատուկ Սայեաք-Նովայի ձեռագիրն է. միայն քեզեմ կարծեր որ ամբողջ նոյն երգչին նախագիծը (*սե դավթարն*) ըլլայ: »

Պարոն Ախվերդեան Սայեաք-Նովային վարուցը, բանաստեղծութեանն ու դավթարին վրայ այսչափ եւ ասկէ աւելի տեղեկութիւններ տալէն ետեւ, Թիֆլիզեցոց հնչմանը եւ ընդհանրապէս

fois des ouvrages écrits en arménien littéral, tels que la *Vie des Saints Pères*, le *Ménologe* et les *Évangiles*. Il y a là une preuve qu'il était fervent et assidu aux cérémonies sacrées.

« Du reste, le *daftar* (recueil) de Sayat-Nova montre suffisamment qu'il savait *lire et écrire*. Ce recueil avait été emporté de Tiflis à Mozdok par le fils aîné du poète, Melkisset, qui avait eu pour partage sa kaman-tcha et son talent. Le fils de Melkisset, Der-Movsès (Moïse), curé de l'église Djegrachène de Tiflis, étant allé à Mozdok, après son cours d'études à Tiflis, vit ce *daftar* chez son neveu et l'apporta à Tiflis. Mon savant ami, M. le docteur Jean Pondoiantz, qui savait bien avec quelles difficultés je me procure les chansons de nos poètes, obtint de ce vénérable prêtre, à force d'instances, le recueil de Sayat-Nova, et par une belle matinée du mois de mai entra tout joyeux dans ma chambre pour me présenter ce précieux trésor.

« Le manuscrit est composé de 73 feuillets in-4°; il y manque plusieurs feuillets au commencement, au milieu et à la fin. Les premières chansons sont en ture écrit en arménien ordinaire; mais le plus grand nombre sont transcrites en caractères géorgiens cursifs assez bien tracés. Au bas de chaque chanson ou sur les marges, on lit en langue et en caractères géorgiens ces mots: « Cette chanson est d'Aroutin, ou de Sayat-Nova. » Des notations musicales accompagnent les chansons.

« Les poésies arméniennes suivent les poésies turques.

« Outre le témoignage des descendants de Sayat-Nova, nous voyons par les notes placées au-dessous de chaque pièce, par la notice donnée par l'auteur sur lui-même, et par le Mémorial de Iované Pentéleantz, que ce recueil est de la main de Sayat-Nova; toutefois, je ne crois pas qu'il soit en entier le brouillon du poète. »

M. Akhyerdoff, après avoir donné ces notes sur la vie, les poésies et le recueil de Sayat-Nova, ajoute quelques considérations relatives à la prononciation des Arméniens de Tiflis, et, en général, sur l'arménien an-

գրաբառի ու աշխարհաբառի վրայ խելացի խոր-
հրդածութիւններ կընէ, ու անով կըմընցընէ իր
սիրուն յառաջաբանը : Մենք ուրիշ անգամի կը
պահենք այն երկու կարեւոր խնդիրներուն վեր-
լուծութիւնը, եւ հոս կըղենք միայն Սայես-
նովայի խաղերուն առաջինը, որ գեղեցիկ գովեստ
մըն է 'Քամանչային' այս ինքն ջութակին, որ է
քէման ¹ :

Ամեն սաղի մէջըն գոված դոն քամամ դասն իս, քամանչա .

Նաքազ մարդ քիզ չի կանա տեսնի, դոն նըրա պասն իս, քա-
մանչա .

Ղաստ արա՛ ել լավ օրերուն եղիվըն հասնիս, քամանչա .
Քիզ ինձնից ծով կանայ խըլի . աշուղի բասն իս, քամանչա :

Անգաճըդ երծաթէն պիտի, գըլուխըդ ջաւանիր շարած ,

Կուրըդ շիրմայեմէն պիտի, փուրըդ սատափով նախշ արած :
Սիմըդ օսկէն քաշած պիտի, երկաթըդ փանջարա արած .
Օջ օվ դիմբըդ չի գիլի . լալ ու ալմասն իս, քամանչա :

Ճիպուտըդ վարաղնած պիտի՝ քանի ունենայ հազար ոսկեգով .
Չարըդ ուշի կուտէն պիտի՝ վուր դոն խօսիս քաղցըր հան-
գով .

Շատին զարբուն կուլուսացնիս, շատին կու քնեցնիս բանգով .

Անուշահամ գինով լիքըն դոն օսկէ բասն իս, քամանչա :

Ածողիդ երկու կուշինիս , առաջ չայի դափա գ'ուգիս .

Կու մեճըրվիս այիվնումըն , պարապ վախտի բափա գ'ուգիս .

¹ Ամեն սաղի մէջը գովուած դոն ամրողջ դասն եւ քամանչա ,
Ագաճ մարդը քիզ չիւնար տեսնել , դոն անոր պաքն եւ , քա-
մանչա .

Ջանք ըրէ որ լաւ օրերուն (տօներուն) հասնիս , քամանչա .
Քեզ ինձմէ ծով կրնայ առնուլ , երգողին գէնքն եւ քամանչա :

Ականջդ արծրքէ պէտք է ըլլայ , գլուխդ գոհարներ շարած ,
Կորըդ փղոսկրէ պէտք է ըլլայ, փորդ սէտէֆով նկարուած ,
Թելը օսկիէ պէտք է ըլլայ , երկաթը ծակծակ զարդարուած -
Ոջ ոք քու յարգը չճանչնար , լալ ու էլմասն եւ , քամանչա :

Աղեղդ օսկեգօծ պէտք է ըլլայ, փայլ ունենայ հազար գունով .
Ծայրդ ուշ ձիուն պոչէն ըլլայ , որ դոն խօսիս քաղցըր ձայնով .
Շատին արբուն ցորեկ կընես , շատը կըքընացընես բանկով
[(հաշիշով) ,

Անուշահամ գինով լեցուն՝ դոն օսկի բասն եւ քամանչա :

cien et l'arménien moderne. C'est ainsi qu'il finit sa re-
marquable Préface. Nous réservons pour un autre mo-
ment de parler de ces deux importantes questions, et,
en attendant, nous publions la première chanson du
recueil de Sayat-Nova, magnifique éloge de la kamantcha,
ou violon ¹.

Louée parmi tous les instruments, tu formes à toi seule un or-
chestre complet, ô ma kamantcha !

L'homme avare ne peut te contempler : tu es pour lui une
pénitence, ô ma kamantcha !

Tâche de suivre de près les jours heureux, ô ma kamantcha !
Qui oserait te ravir à moi ? Tu es l'instrument de la lutte pour
le poète, ô ma kamantcha !

Tes oreilles doivent être d'argent, ta tête ornée de pierres pré-
cieuses ;

Ton manche doit être d'ivoire, ton ventre émaillé d'écailles ;
Tes cordes doivent être d'or, ton fer (chevalet) ciselé à jour.
Personne ne doit t'apprécier : tu es un rubis, un diamant, ô ma
kamantcha !

Ton archet doit être doré, étincelant de mille couleurs ;
Ton extrémité doit être faite de la queue du Rache (Pégase) afin
que tu rendes harmonieux un son.

Tu fais veiller la foule jusqu'au jour ; tu en fais endormir d'au-
tres comme par l'effet du *hachiche*.

Tu es une tasse d'or, pleine d'un vin généreux, ô ma ka-
mantcha !

Tu rends doublement habile ton joueur ; tu réclames d'abord
du thé et du café.

Tu es en honneur dans les salons, et, pendant le repos, tu veux
être placée sur l'étagère :

¹ Parmi les instruments, ma kamantcha louée
Seule, peut composer un orchestre complet ;

L'avare, s'il la contemplait
Serait en pénitence, ô kamantcha douée !

Va, suis de près les heureux jours,
Qui pourrait te ravir à mon âme inquiète ?
Kamantcha, n'es-tu pas l'instrument, le secours
De la lutte pour le poète !

Tes oreilles, je crois, doivent être d'argent,
Ta tête se revêt de pierres précieuses,
Ton manche est composé d'un ivoire brillant,
Ton corps est émaillé d'écailles merveilleuses ;
Tes cordes sont d'or pur ! qui peut dire ton prix !
Kamantcha, n'es-tu pas un diamant, rubis ?

De ton archet, brillant de suaves couleurs,
Les fils légers, formés des longs crins de Pégase,
De sons harmonieux, d'accords pleins de douceurs
Produisent l'enivrante extase !

Tu fais veiller la foule et parfois tu l'endors,
Ainsi que du nectar, divins sont tes efforts :
Coupe d'or où pétillie une liqueur vermeille,
Ta voix, ma kamantcha, nous berce ou nous réveille !

Եվ վեր գոյ. քաս մեջլիսումըն քաղցրը զող ու սափա գ'ուգիս .

Յօլօրքըղ զօգալնիր շարած մեջլիսի կեսն իս, քամանչա :
Շատ տըխուր սիրտ կու խընդացնիս, կուկտրիս հիվընդի դու-
[ղըն .

Եվ քաղցրը ձայնդ վեր կօնիս' բաց կու'լի հիղըղ խաղօղըն .

Խալիսին ես իրիմազն արն, ասին . « Ապրի քու ածօղըն » .

Գանի սաղ է Սայեար-Նովան, շատ բան կու տեսնիս, քաման-
[չա :

Ջարնողը կրկին կրնես, առաջ չայ ու խանուկ կուգես .
Կըմեծարուիս այլանին մեջ, պարապ ատեն դարակ (բաֆ)
[կուգես .

Երբ վար կիջնաս ժողովի մեջ' քաղցր զէֆը ու սէֆա կուգես,
Չորս դիդ տեսքով անձինք շարուած, մեճլիսին կեսն ես, քա-
[մանչա :

Շատ տըխուր սիրտ դուն կըբանաս, կըկտրես հիւանդին դողը .
Երբ քաղցր ձայնդ կըհանես, կըյորդորուի հետդ խաղօղըղ-
ժողովըղեան այս շնորհքն ըրէ . ըսեն, « Ապրի քեզ զարնողը » .
Գանի ողջ է Սայեար-Նովան' շատ բան կըտեսնես, քամանչա :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՆԵՒՍԱՍՆԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՍ

(Շարայարութիւն 1.)

Գ.

Յատացելոցս ի վեր այսր գերկառուակութեանց ազգին Հայոց' ածեալ ձգիմ ի գնուութիւն կրօնական հանգամանաց նորին, եւ նախ զեկեղեցւոյն յորում միարանեալ գտանին մեծաւ մասամբ հայաստան ժողովուրդը, զարեւելեայ եկեղեցւոյն Հայոց ասեմ : Եւ արեւելեայ յայն սակս կոչեցի, զի յարեւելս ունի զնախագահ արքուն իւր, — զկաթողիկոսին Էջմիածնի, — եւ զի անշատեալ դաւանի զանձն յարեւմտեան եկեղեցւոյ, այս ինքն է ի հոռովմեականէն : Հայք զիւրեանցն եկեղեցի Գրիգորեան յորջորջեն արդ, իբր զի ընդ իշխանութեամբ է կաթողիկոսաց կամ ընդհանրական պատրիարքաց' որոց գլուխ եւ առաջին եկաց սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ¹ : Գծուարակնձիւն

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.¹)

III

Ce que je viens de dire des dissidences qui se sont produites parmi les Arméniens, m'amène à les considérer maintenant sous le point de vue religieux. Il sera d'abord question de l'Eglise qui rallie la grande majorité de la nation, l'Eglise arménienne orientale. Je l'appelle ainsi parce qu'elle a son siège principal, — le patriarcat d'Edchmiadzine, — dans l'Orient, et qu'elle proclame sa séparation de l'Eglise occidentale ou romaine. Les Arméniens lui donnent eux-mêmes la dénomination d'Eglise grégorienne, comme possédant la succession des *catholico*s ou patriarches universels, dont saint Grégoire l'Illuminateur ouvre la série. Cette question des doctrines de la communion grégorienne est assez

¹ Voir le numéro d'avril, page 98.

Ի խորեւոյի հոռովմեականացն կամ ի կաթողիկ Հայոց : Զնոյն

¹ Տես Թիւ Գ, էջ 98 :

² Զայս յորջորջումն հնարեցին Հայք Ռուսիոյ յառուրս մեր առ